

УДК 930.2:373.5.091.212-055.2(470+571)«185/191»

**Спогади гімназисток та викладачів як джерело
із вивчення повсякденного життя жіночих
гімназій Російської імперії другої половини
XIX – початку XX ст.**

Кудь А. О.

Kud N. The Remembrances of High School Students and Teachers as a Source of a Study of the Daily Life of Women's Gymnasias of Russian Empire of the Second Half of XIX – at the Beginning of XX Century. In this article it was made an attempt to analyze the most widespread plots in the remembrances of high school students and teachers of women's gymnasias that characterize the gymnasium daily life of the second half of XIX – at the beginning of XX century: the features of academic daily life, the rules and orders that were in a gymnasium and out of it, the relations with students and teachers, the out-of-class activity, the problems of material and technical base and other.

Keywords: woman's memoiristics, women's gymnasias, remembrances, gymnasium daily life, academic daily life.

Кудь А. А. Воспоминания гимназисток и преподавателей как источник изучения повседневной жизни женских гимназий Российской империи второй половины XIX – начала XX вв. В данной статье сделана попытка проанализировать самые распространённые в воспоминаниях гимназисток и преподавателей женских гимназий сюжеты, которые характеризуют гимназическую повседневность второй половины XIX – начала XX вв.: особенности академической повседневности, правила и порядки в гимназии и за ее пределами, взаимоотношения между ученицами и преподавателями, внеклассная деятельность, проблемы материально-технической базы и др.

Ключевые слова: женская мемуаристика, женские гимназии, воспоминания, гимназическая повседневность, академическая повседневность.

Кудь А. О. Спогади гімназісток та викладачів як джерело із вивчення повсякденного життя жіночих гімназій Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. У даній статті робиться спроба проаналізувати найбільш поширені у спогадах гімназісток та викладачів жіночих гімназій Російської імперії сюжети, що характеризують гімназійну повсякденність другої половини XIX – початку XX ст.: особливості академічної повсякденності, правила і порядки у гімназії та поза її межами, взаємовідносини між вихованками та викладачами, позакласна діяльність, проблеми матеріально-технічної бази та ін.

Ключові слова: жіноча мемуаристика, жіночі гімназії, спогади, гімназійна повсякденність, академічна повсякденність.

У 1850–1860-ті роки під впливом Кримської війни та реформ Олександра II у суспільстві розгортається дискусія навколо так званого «жіночого питання»: положення та статусу жінки в родині та суспільстві, її виховання, права на освіту та працю. Друга половина XIX – початок XX ст. вважаються часом розквіту жіночої мемуаристики. Поступовий процес емансипації жінок змінив ракурс жіночих мемуарів: вони виходять за межі сімейного та особистого життя, доповнюються сюжетами суспільного значення, зокрема, збагачуються спогадами про нові навчальні заклади – жіночі гімназії.

Зазначимо, що жіночі мемуари другої половини XIX – початку XX ст. дуже рідко ставали об'єктом спеціального наукового дослідження. Переважна більшість дослідників акцентують увагу на жіночих мемуарах першої половини XIX ст. – часу появи та поширення жіночої мемуаристики в Російській імперії. У зв'язку з цим значний інтерес являють собою роботи К. М. Щепкіної [26], яка ще на початку XX ст. зробила спробу проаналізувати

постаті жінок – авторів спогадів першої половини XIX ст. Після революції 1917 р. інтерес до жіночої мемуаристики зникає і, відновлюється лише в 1990-ті роки під впливом праць закордонних дослідників. На сучасному етапі такі вчені, як І. Савкіна [18; 19] та Н. Л. Пушкарьова [16] вивчають російські жіночі мемуари першої половини XIX ст., розробляючи методологічну основу аналізу жіночих автобіографічних текстів. Серед сучасних дослідників жіночих мемуарів другої половини XIX ст. можна виділити Т. Клаймена [9], В. Л. Погребну та Є. О. Маслака [15], які роблять акцент на художніх ознаках та образах жіночої мемуаристики, визначаючи жанрові та стилістичні особливості жіночого письма на прикладі літературної творчості письменниць.

Завдяки значному інтересу дослідників до жіночих мемуарів першої половини XIX ст., спогади вихованок інститутів шляхетних дівчат вже давно отримали статус окремої групи в жіночій мемуаристиці [9, с. 108-109], натомість аналогічні дослідження спогадів гімназисток та викладачів жіночих гімназій відсутні, що зумовлює необхідність вивчення цієї групи джерел мемуарного характеру. У даній статті ми проаналізуємо найбільш поширені у спогадах гімназисток та викладачів жіночих гімназій Російської імперії сюжети, що характеризують гімназійну повсякденність другої половини XIX – початку XX ст.

У процесі дослідження було виявлено дев'ятнадцять відповідних творів мемуарного характеру. Перші спогади гімназисток та викладачів жіночих гімназій з'являються на сторінках періодичних видань наприкінці XIX – на початку XX ст. Більшість із них були надруковані в журналах педагогічного («Женское образование», «Русская школа») та літературного («Нива», «Летопись») спрямування і зображують сучасну авторам гімназійну повсякденність. Поодинокі спогади щодо жіночої гімназійної освіти були опубліковані у другій половині XX ст. (майже через 60 років), як складова частина спогадів про видатних діячів літератури та мистецтва: А. А. Ахматову – випускницю Києво-Фундуклеївської гімназії [2], М. П. Чехову –

сестру А. П. Чехова, викладача географії в жіночій гімназії Л. Ф. Ржевської [22; 25], М. І. Цветаєву, яка навчалася в гімназіях фон Дервіз, О. С. Алферової, М. Г. Брюхоненко [24] та її сестру А. І. Цветаєву – вихованку гімназій В. В. Потоцької та М. Г. Брюхоненко [24], Р. В. Зелену – актрису театру та кіно, яка закінчила гімназію фон Дервіз [7].

Окрему групу становлять спогади, що виникли у середовищі російської еміграції і були надруковані закордоном у другій половині ХХ ст., зокрема це спогади Т. О. Аксакової-Сіверс – доньки генеалога, нумізмата О. О. Сіверса, яка навчалася в жіночій гімназії С. О. Арсенєвої в Москві [1]; І. Є. Єленевської – доньки чиновника Міністерства закордонних справ, вихованки приватної гімназії Л. С. Таганцевої у Петербурзі [6], Є. Л. Олицької [11] – вихованки Марлінської жіночої гімназії м. Курська, письменниці; Н. О. Кривошеїної – доньки банкіра та підприємця О. П. Мещерського, вихованки жіночої гімназії княгині А. О. Оболенської у Петербурзі [10].

Отже, автори спогадів – це випускниці та викладачі жіночих гімназій. У кількісному співвідношенні спогади гімназісток переважають над спогадами викладачів (14:5). Серед випускниць гімназій, які залишили мемуарні згадки про період свого навчання, домінують письменниці та педагоги. Усі спогади, залишені викладачами жіночих гімназій, були виявлені тільки на сторінках періодичних видань.

Перш за все, спогади гімназісток надають можливість з'ясувати деякі характерні риси академічної повсякденності. Так, навчальний день розпочинався з молитви [3, с. 244], яка зазвичай проходила в актовому залі, де збиралися усі гімназистки та педагогічний персонал, гімназичний хор співав «Отче Наш», читалося Євангеліє. Після цього починались заняття, маленькі перерви між уроками тривали 10 хвилин, велика перерва – 45 хвилин, протягом якої гімназистки снідали (опівдні) [6, с. 24-25]. У гімназії можна було за окрему плату придбати гарячий сніданок (якщо була їдальня), або дозволялося приносити сніданок з собою [25, с. 25]. Під час перерв на дворі організовувались

ігри (наприклад, лапта) [14, с. 34], у стінах гімназії самі учениці влаштовували гонки, катання на перилах, грали у «кошки-мишки» та ін. [11, с. 24]. Після сніданку або після завершення навчального дня влаштовувались прогулянки парами на свіжому повітрі під керівництвом виховательки [1, с. 83]. Навчальний день закінчувався приблизно о третій годині дня [25, с. 24]. Гімназистки, які приходили до гімназії на навчання, після уроків йшли додому (деякі з учениць жили на найманих квартирах), а пансіонерки залишались (при наявності пансіону жили при гімназії), готували уроки, займалися музикою, репетирували театральні вистави та ін. [25, с. 24].

Контроль за діяльністю дівчат з боку адміністрації гімназії продовжував існувати і після закінчення навчального дня. Так, адміністрація однієї з гімназій вимагала від власників квартир, в яких мешкали гімназистки, надавати інформацію про час виходу гімназистки на навчання та повернення додому [21, с. 219]. Завдяки спогадам фіксується той факт, що розповсюдженим явищем серед керівництва гімназій було відвідування ввечері квартир, де жили гімназистки, для перевірки їхнього місцезнаходження на той час [21, с. 213; 8, с. 78].

Майже усі спогади гімназисток містять інформацію щодо носіння форменого одягу – коричневого плаття з чорним фартухом [10], на якому зліва був вишитий номер класу та відділення, де навчалася гімназистка. За згадкою однієї із гімназисток, до комплекту форменого одягу також належав капелюх («пиріжок») [2, с. 30]. Переважна більшість гімназисток збирала волосся в косу [7, с. 17-18]. У старших класах гімназистки носили кишеньковий годинник на тонькому шнурі через шию, за поясом сукні [24, с. 249]. Крім того, на основі спогадів чітко вимальовується зовнішній вигляд викладача-жінки: довга чорна спідниця, блуза з високим комірцем та манжетами, зібране у зачіску волосся [25, с. 254; 17, с. 28].

Велика увага у спогадах гімназисток приділяється таким складовим академічної повсякденності, як система оцінювання, вплив оцінок на навчальний процес, ставлення гімназисток у

цілому до навчання. До речі, викладачі у своїх спогадах також відмічають, що зусилля гімназісток були спрямовані лише на отримання високих балів [17, с. 1099], а не нових знань. Так, отримання одиниці (найнижчого балу) оцінювалось як найвищий сором для гімназістки і було рідкістю [25; 14], частіше ставили двійки, ніж одиниці. Оцінювання знань гімназісток не завжди здійснювалось належним чином: мало місце завищування та занижування балів [12, с. 148]. Окрім балів за навчання, гімназістки отримували кожного дня оцінки за «старанність», «увагу» та «поведінку» [17, с. 1099; 25, с. 25]. У зв'язку з цим найпоширенішою погрозою для учениць був низький бал за поведінку та виключення із гімназії, що також знайшло своє відображення у мемуарних згадках викладачів та гімназісток [12, с. 1504; 21, с. 209; 4, с. 13]. І навпаки, за відмінну поведінку та високі бали гімназістки звільнялись від сплати за навчання [17, с. 1100]. Крім того, у спогадах відбився той факт, що при жіночих гімназіях влаштовувались спеціальні товариства, які допомагали матеріально найбіднішим ученицям, вносячи плату за їхнє навчання (наприклад, при Василеострівській жіночій гімназії в Петербурзі було створено Товариство для допомоги найбіднішим ученицям) [13, с. 8].

Спогади викладачів жіночих гімназій за характером інформації відрізняються від спогадів гімназісток. Викладачі переважно звертають увагу на проблеми навчально-методичного характеру. Так, можна зустріти нарікання вчителів на велику завантаженість навчальними предметами, нестачу вільного часу для відпочинку гімназісток [21, с. 210-211], критику методу «заучування на пам'ять» [4, с. 12-13; 21, с. 213]. Більшість викладачів у своїх спогадах дійшли висновку, що відсутність бажання навчатись з боку гімназісток залежало саме від вищезазначених факторів. Цікаво, що спогади гімназісток у цьому плані різняться: одні підтверджують факт незацікавленості та рутинності навчання [21, с. 214; 4, с. 14; 11, с. 36] (це характерно для провінційних гімназій), інші навпаки вказують на легкість навчання [22; с. 29-30; 6, с. 44; 7, с. 17; 10; 1, с. 82-83; 24, с. 371],

на захоплення своїми викладачами та їхніми предметами [6; с. 35-37; 20, с. 55] (характерно для гімназій Москви та Петербургу).

Продовжуючи тему академічної повсякденності, слід зазначити, що на життя гімназисток суттєво впливали іспити, які влаштовувались при переході до наступного класу та при закінченні гімназії. Завдяки спогадам, як викладачів, так і гімназисток, стає зрозумілим, що інколи білети на іспити розподілялись між ученицями заздалегідь [12; с. 148; 21, с. 222]. Зазначимо, що були гімназії, які відмовилися від оцінок та іспитів, щоб гімназистки вчилися тільки заради знання. Так, А. І. Цвєтаєва згадує про своє навчання у гімназії В. В. Потоцької, називаючи її «ліберальною» саме за відсутність оцінок та іспитів [24, с. 272], відзначаючи при цьому негативну реакцію вищих керівних установ на дане нововведення.

У спогадах гімназисток та викладачів нерідко можна зустріти згадки про стан навчальної бібліотеки при гімназії. З'ясовується, що рівень наповненості книгами був досить різним: можна зустріти твердження про «бідну бібліотеку» [23, с. 39] чи, навпаки, про те, що у ній були присутні «дорогі видання» [21, с. 219]. Зазначимо, що на початку ХХ ст. у спогадах гімназисток вперше з'являються сюжети щодо забороненої літератури. Так, у деяких спогадах фіксуються випадки, коли викладачі приносили гімназисткам свої книги [23, с. 39], в тому числі й так звану «заборонену літературу» (М. О. Добролюбова, М. Г. Чернишевського, В. Г. Белінського) [25, с. 24], обмінюючись враженнями від прочитаного. Втім, завдяки спогадам можна простежити і зовсім протилежну ситуацію, коли вчителів обмежувалися вивченням лише тих творів, які були встановлені навчальною програмою, за підручником [4, с. 14].

Іноді навіть гімназистки самі розповсюджували «заборонену літературу»: так, за спогадами подруг-гімназисток М. І. Цвєтаєвої [24, с. 237], вона приносила літературу для них (вірші І. О. Буніна, розповіді О. І. Купріна та ін.), активно дискутувала щодо постатей М. Г. Чернишевського, М. Горького, І. С. Тургєнева. У подальшому М. І. Цвєтаєва була виключена з пансіону

фон Дервіз через «неблагонадійність» та «вільнодумство» [24, с. 237]. Керівництво жіночих гімназій намагалось усіма засобами протистояти розповсюдженню «забороненої літератури». Так, у спогадах викладача провінційної жіночої гімназії зустрічаємо інформацію щодо видання циркуляру про нагляд за читанням гімназісток. Згідно із циркуляром було вирішено створити спеціальну комісію для роботи з каталогом бібліотеки та надати можливість класним дамам перевіряти абонементи гімназісток для виявлення читання ними «забороненої літератури» [21, с. 207-208]. Схожа ситуація склалася із відвідуванням гімназістками театру та кінозалів – найпопулярніших культурно-розважальних закладів серед гімназісток на початку ХХ ст. Це стосувалося в першу чергу п'єс «сумнівного» характеру, зі сценами «порнографічного» характеру. В одній із провінційних гімназій було навіть запропоновано заборонити гімназісткам ходити до цих розважальних закладів, однак було прийнято більш виважене рішення про чергування класних дам у кінозалах та театрі для нагляду за ученицями [21, с. 219].

За спогадами гімназісток, у вільний час вони продовжували відвідувати театр [1, с. 113, 116; 7, с. 18] та кіно, а ще й оперу [6, с. 41], ходили на танці та бали [6, с. 49] (іноді бали відбувалися в стінах гімназії), зимою каталися на ковзанах [6, с. 49; 24, с. 347]. Після закінчення навчального року у жіночих гімназіях влаштовувався випускний вечір, складовою частиною якого був музичний бал, де дівчата самі танцювали вальс (лише А. І. Цвєтаєва згадує про запрошення на бал чоловіків) [24, с. 289]. За мемуарними згадками Є. Л. Олицької можна дізнатися також про заборону відвідування гімназістками кафе та ресторанів. Саме тому авторка у своїх спогадах змальовує картину святкування випускного вечора в кафе-ресторані вже після отримання атестату [11, с. 53].

Важливе місце повсякденного життя гімназісток займали літературні, музичні, театральні вечори. Так, про театральні вистави, які влаштовувались гімназістками разом з викладачами, супроводжувались грою на роялі, пишуть гімназістки

А. І. Цветаєва [24, с. 250-251] та І. Є. Єленевська [6, с. 37]. За згадками А. І. Цветаєвої, вона брала активну участь у літературних зустрічах, які влаштовувала суботніми вечорами вчителька літератури при гімназії. Ці зустрічі супроводжувались читанням творів, віршів, їх обговоренням та питтям чаю із солодощами [24, с. 251]. За спогадами, літературні читання відбувалися не тільки у стінах гімназії, а й на квартирах викладачів літератури [5, с. 71], переважно обговорювались твори О. С. Пушкіна, І. С. Тургенева, М. Ю. Лермонтова, статті М. О. Добролюбова, Д. І. Писарева, В. Г. Белінського [5, с. 76]. Цікаво, що для провінційних жіночих гімназій у ряді випадків була характерна заборона проведення літературних зустрічей [5, с. 82-85] та видання гімназистками власного журналу під керівництвом вчительки літератури [21, с. 214].

Значний інтерес становлять спогади гімназистки І. Є. Єленевської, в яких вперше згадується про організацію виїзних екскурсій для дівчат старших класів, з метою ознайомлення їх із історичними пам'ятками своєї Батьківщини. Так, на екскурсію до м. Нарви та м. Ревеля (суч. м. Таллінн) [6, с. 44-47], яка тривала три дні, поїхали двадцять дівчат під наглядом викладачів. Гімназистки їхали поїздом, який використовували також в якості готелю, харчувались за домовленістю гімназичного керівництва в місцевих їдальнях. І. Є. Єленевська згадує про ще одну подібну поїздку – екскурсію до Пскова, Печерської Лаври та Швейцарії, яка тривала сім днів [6; с. 50].

Значну увагу у спогадах гімназисток займають сюжети, присвячені дружнім стосункам між вихованками. Майже у кожній із мемуаристок була найліпша, найближча подруга у класі, дружба з якою не обмежувалась лише стосунками у стінах гімназії, а й поза нею, іноді продовжувалась і після закінчення навчального закладу. Зазвичай на вихідних батьки дозволяли запрошувати подруг додому (грали, пили гарячий шоколад) [6, с. 26], а у більш дорослому віці організовувались спеціальні зустрічі вже за участю протилежної статі, на яких грали у

фанти, паради, обговорювали книги, читали вірші, дискутували, співали та танцювали [11, с. 50; 1, с. 92]. З шістнадцяти років гімназистки починали відвідувати танцювальні вечори та бали, організовані їхніми батьками. [6, с. 37, 40; 1, с. 94]. Так, за спогадами гімназистки І. Є. Єленевської можна дізнатися, що до шістнадцяти років її батьки не запрошували додому юнаків [6, с. 39]. З іншого боку, батьки подруги І. Є. Єленевської приймали у себе дітей віком від 11 до 17 років, як хлопців, так і дівчат, влаштовували театралізовані вистави з декораціями і костюмами, а на масляну катали дітей на конях [6, с. 26-27]. Отже, поза межами гімназії гімназистки підтримували дружні стосунки не тільки з дівчатами, а й з хлопцями. Яскравим прикладом є міцна дитяча дружба між Т. А. Аксаковою та Д. Вельяминовим, коли їм було 11 років [1, с. 84]. Т. А. Аксакова також згадує, як вона по середах відвідувала танцювальні класи у кн. Трубецьких, після занять діти пили чай із солодощами, а потім грали у схованки, «море хвилюється», «телефон» і о сьомій годині вечора їх розвозили додому [1, с. 86].

У меншій кількості зустрічаються сюжети щодо симпатій, першої закоханості до чоловіків. Свої почуття юнаки виявляли через написання листів та віршів, присвячених коханій дівчині [1, с. 93-94; 6, с. 31]. За згадками А. І. Цвєтаєвої, зі своїм майбутнім чоловіком, Б. Трухачьовим, вона познайомилася під час катання на ковзанах, коли навчалася в останньому класі гімназії [24; с. 367-370]. У той самий час її сестра – М. І. Цвєтаєва (навчалася у восьмому педагогічному класі) потоваришувала з М. О. Волошиним, який став частим гостем у їхньому домі [24; с. 354-361].

Крім того, спогади гімназісток та викладачів дозволяють охарактеризувати взаємовідносини між ученицями та вчителями. У більшості спогадів гімназистки виокремлюють певних викладачів, уроки яких вони полюбили найбільше: інформація подається із позитивними емоціями, повагою, захопленням [6, с. 35-36; 10; 11, с. 37; 23, с. 37-40]. Зовсім протилежне, негативне ставлення до викладачів гімназії змальовує у своїх

спогадах Р. Н. Ольхіна [12], для якої навчання в гімназії виявилось нестерпним саме через ставлення вчителів. Спогади викладачів також містять невеличкі сюжети щодо їхніх відносин з гімназистками. Наприклад, О. Давидова, вчителька провінційної гімназії, влаштовувала прогулянки та бесіди з гімназистками поза межами гімназії, на набережній чи в міському саду [4, с. 26], а начальниця жіночої гімназії Е. П. Шаффе підтримувала дружні відносини з колишніми гімназистками, вела листування, їздила до них у гості [3, с. 251].

Таким чином, переважна більшість спогадів – це спогади гімназисток, які дозволяють виявити найрізноманітніші сторони повсякденного життя в гімназії та поза її межами. Найбільшу увагу мемуаристки приділяли академічній повсякденності, тобто сюжетам, присвяченим процесу навчання, отриманню знань, оцінок, а також підготовці та проведенню іспитів. З іншого боку, спогади гімназисток надають достатньо інформації щодо позакласного життя (літературні, театральні, музичні вечори, екскурсії), розкривають сутність міжособистісних стосунків гімназисток (дружба, кохання, відносини з викладачами). Натомість, у спогадах викладачів часто згадується про матеріально-технічну базу гімназій, підіймаються проблемні питання щодо педагогічної діяльності у навчальному закладі. Аналізуючи спогади викладачів та гімназисток жіночих гімназій, можна також дійти висновку, що становище жіночої освіти у столичних та провінційних містах було досить різним. Гімназистки, які навчалися у гімназіях Москви та Петербургу, судячи з спогадів, частіше захоплювались навчанням, обирали собі кумирів серед викладачів, в той час як у провінційних гімназіях, у яких рівень навчання був значно нижчим, а контроль за позакласною діяльністю жорстокішим, ставлення до навчання було більш стриманим.

Примітки

1. *Аксакова-Сиверс Т. А.* Семейная хроника: в 2-х книгах / Т. А. Аксакова-Сиверс. – Париж, 1988. – Кн. 1.

2. Беер В. А. Листки из далеких воспоминаний / В. А. Беер // Воспоминания об Анне Ахматовой. – М., 1991.
3. Гревс И. М. Долгая трудовая жизнь на пользу детей и учителей (памяти Э. П. Шаффе) / И. М. Гревс // Русская школа. – 1906.
4. Давыдова О. Из воспоминаний учительницы / О. Давыдова // Женское образование. – 1903. – № 2.
5. Давыдова О. Из воспоминаний учительницы / О. Давыдова // Женское образование. – 1903. – № 3.
6. Еленевская И. Э. Воспоминания / И. Э. Еленевская. – Стокгольм, 1968.
7. Зеленая Р. В. Разрозненные страницы / Р. В. Зеленая. – М., 1987.
8. Из дневника гимназистки // Русская школа. – 1900. – № 10-11.
9. Клаймен Т. Мемуары русских женщин второй половины XIX в. / Т. Клаймен // Вестник Московского университета. – Серия 9: Филология. – 2002. – № 6.
10. Кривошеина Н. А. Четыре трети нашей жизни / Н. А. Кривошеина. – Paris, 1984.
11. Олицкая Е. Л. Мои воспоминания: в 2 кн. / Е. Л. Олицкая. — Frankfurt, 1971. – Кн. 1.
12. Ольхина Р. Н. Былое (отрывки из воспоминаний) / Р. Н. Ольхина // Русская школа. – 1906. – № 5/6.
13. Леонтьева Н. Памяти учителя (воспоминания о В. Д. Сировском) / Н. Леонтьева // Женское образование. – 1895. – № 7-12.
14. Первое десятилетие моего учительства // Русская школа. – 1900. – № 12.
15. Погребная В. Л., Маслак Е. О. Женская мемуаристика как модель социальной коммуникации / В. Л. Погребная, О. Маслак [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dtr/gn/2008_3/files/GN_03_08_PogrebnaJa_Maslak.pdf. Доступ – 01. 11. 2012 р.
16. Пушкарева Н. Л. У истоков женской автобиографии в России / Н. Л. Пушкарева // Филологические науки. – 2000. – № 3.
17. Радевич М. Единица (из воспоминаний учителя) / М. Радевич // Нива. – 1891. – № 50.

18. *Савкина И.* «Пишу себя...» Автодокументальные женские тексты в русской литературе первой половины XIX века / И. Савкина. – Тампере, 2001.
19. *Савкина И.* «Чужое-мое сокровище»: женские мемуары как автобиография («Воспоминания» С. В. Капнист-Скалон) / И. Савкина // Гендерные исследования. – 1999. – № 2.
20. *Семенов Д. Д.* Из пережитого в Мариинской женской гимназии / Д. Д. Семенов // Семенов Д. Д. Избранные педагогические сочинения. – М., 1953.
21. *Селиванова А.* Три года в провинции (из воспоминаний учительницы) / А. Селиванова // Летопись. – 1916. – № 10.
22. *Софийская М. А.* На уроках учительницы М. П. Чеховой / М. А. Софийская // Хозяйка чеховского дома. Воспоминания. Письма. – Симферополь, 1969.
23. *Фаусек Ю. И.* Два учителя (из воспоминаний старой гимназистки) / Ю. И. Фаусек // Русская школа. – 1904. – № 1.
24. *Цветаева А.* Воспоминания / А. Цветаева. – М., 1983.
25. *Шагинян М. С.* Два кола / М. С. Шагинян // Хозяйка чеховского дома. Воспоминания. Письма. – Симферополь, 1969.
26. *Щепкина Е. Н.* Воспоминания и дневники русских женщин / Е. Н. Щепкина // Исторический вестник. – 1914. – № 8.

УДК 94(47)«19»

Національна політика П. А. Столипіна в дореволюційній та радянській історіографії

Стрілок О. Б.

Striljuk O. B. National Politics of P. A. Stolypin in the Prerevolutionary and Soviet Historiography. The researches of Stolypin's National Politics in the pre-revolutionary and Soviet